

АЛЕКСАНДАР МИЛАНОВИЋ (Београд)

КОНТАКТНИ СИНОНИМИ
(ПОСРБИЦА - ОРИЈЕНТАЛИЗАМ)
У ЈЕЗИКУ БЕЧКИХ *НОВИНА СЕРБСКИХ*

0. Појава контактних синонима, тј. појава навођења два или, ређе, више синонима различитог порекла у линеарном низу и непосредном контакту врло је карактеристична за предвуковски период.¹ Они тада настају као последица рађања лексичких празнина у језику са једне, као резултат пуристичких тенденција са друге (Михајловић 1984: 648), или као плод просветитељских идеја (Костић 1980) - са треће стране. Јављају се у научном, административном, чак и књижевноуметничком стилу, а нарочито су карактеристични за публицистички стил. Широко распон урбаних тема о којима су *Новине Србске* (у даљем тексту НС) писале, преузимајући информације углавном из немачких, француских и енглеских новина, разоткрио је недостатке у вокабулару који су постојали и у славеносрпском и у српском народном језику.

Узроци појава контактних синонима нужно намећу и социолингвистички приступ овоме проблему, приступ који у обзир мора узети

¹ Најбоље сведочанство о контактним синонимима, додуше само о онима са посрбицама, дао је у двотомном речнику Михајловић 1982 - 1984. Морамо, међутим, одмах констатовати да неке посрбице или нека њихова значења, из нашег корпуса нису потврђене код Михајловића: упражненіе (са значењем *занат*), служећий и делатељ (са значењем *калфа*), поставити (са значењем *калдрмисаџи*; код Михајловића потврђено *посѣлава* и *посѣлављање*), разбойническій (потврђено само *разбојник*), гноене (потврђено само *гној*), мило (потврђено само *милар*); государство (са значењем *сѣахилук*; потврђено код Михајловића само са значењем *суверенијетѣј*), треуголникъ (са значењем *саџак* - "жељезни треножац на коме се на огњишту, у тенџери или каквом другом суду, вари јело", Шкаљић 1989: 540; код Михајловића потврђено само у значењу *ѣрианџл*). Посрбице палинка и гостница су код Михајловића забележене само у облицима палинка и гостиница.

друштвени контекст комуникације, као и релевантне податке о пошљаоцу и примаоцу поруке.

0.1. Контактни синоними са оријентализмима нарочито су занимљиви, и просто чуди што им до сада нико није посветио посебну пажњу, јер нису настајали као плод жеље за попуњавањем лексичких празнина или просвећивањем народа, већ жеље за језичким чистунством. У предвуковском и вуковском периоду према оријентализмима су у српској интелигенцији створени опречни ставови. Милован Видаковић и Јован Стејић, на пример, били су огорчени противници позајмленица из оријенталних језика. "Видаковић је често устајао против употребе страних речи, нарочито против турцизама. Он је предлагао да се стране речи, без обзира на њихову уобичајеност у народном језику, замењују у књижевности народним речима, а да ће народ постепено, под утицајем књижевног језика, напустити стране, у првом реду турске, речи и прихватити своје" (Каши 1968: 138). Стејић пише: "Кадъ за светъ, друже, станешъ писати, а ты колико више можешъ речъ Турску избацы, а наместо нѢ Србску узми."² Доситеј Обрадовић и Вук Караџић, пак, према оријентализмима били су сасвим толерантни. Овакав однос зачет је код Доситеја, неспорног ауторитета код свих интелектуалаца који су желели да пишу народним језиком. Код Доситеја оријентализми су "по правилу, саставни дио колоквијалног језика који је ушао у Доситејеве списе под непосредним импулсом жеље да се што више приближи говору народа" (Куна 1970: 252). И у каснијој епохи код писаца из Војводине оријентализми су фреквентна категорија, као нпр. код Јакова Игњатовића (Јерковић 1972: 286). Оваква ситуација у НС се преламала на специфичан начин: Вук и Видаковић, језички противници не само по овом питању, били су сарадници новина, док је Доситеј био велики узор уредницима, често спомињан у њиховим текстовима. Давидовић и Фрушић, дакле, били су готово приморани на компромисе, а навођење и посрбице и оријентализма био је један од њих.

0.2. Корпус за рад ексцерпиран је из прва три годишта новина (1813-1815). У овом периоду новине су уређивали бечки студенти Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић. Обојици је матерњи говор био сремски. Давидовић се родио 1789. године у Земуну, где му је рођен и отац, трговац, син земунског проте Давида Георгијевића. Мајка му је била из Добановаца, из абаџијске породице. Од малих ногу био је упућен и на црквенословенски (рускословенски) језик, као и на различите социолекте карактеристичне за урбану средину. Фрушић је рођен 1790. године у Дивошу. Отац му је, као и Давидовићу, био сремски трговац. Давидовић и Фрушић су били Вукови пријатељи и присталице Вукових језичких реформи.

² Јован Стејић, *Огљеди умне науке, или забава за разумъ и срце, IV књиџа*, Будим, 1836, 179. Наведено према Михајловић 1984: 647.

0.3. НС су у овом периоду, а и до гашења 1822. године, судећи према пренумерантима, читали углавном трговци, али у почетку ни број свештених лица није био мали. Доминантна трговачка читалачка публика сасвим сигурно је утицала на уреднике да језик буде што ближи народном, па и са свим оријентализмима који су у шумадијско-војвођанском дијалекту били одомаћени, док је свештенство вршило супротан притисак, инсистирајући на славеносрпском језику. Опредељење за контактне синониме (посрбица - оријентализам) представљало је компромис и када су пренумеранти у питању.

1. Функцију контактних синонима у НС најчешће врше посрбице, германизми, оријентализми, галицизми, хунгаризми, италијанизми и интернационализми. Од позајмљене лексике по фреквенцији се издвајају германизми, после којих следе оријентализми. Уредници су оријентализме најчешће посрбљавали.³ Међутим, могли су се јавити и уз друге позајмљенице, при чему је доминирао однос оријентализам - германизам.

Анализа контактних синонима мора бити искључиво семантичка, а не и стилистичка, јер се у контактної синонимији не поставља питање избора између могућности (посрбица *или* оријентализам), већ се оне напоре доводе (посрбица *и* оријентализам). Елемент *избора* могао би се наслутити једино у распореду синонима - који се наводи на првом месту, а који на другом (у загради или иза црте). Ограниченост грађе не нуди, нажалост, могућност извођења било каквих закључака у овом смеру.

1.1 У анализи лексичке семантике контактних синонима мора се поћи од односа синонимије и полисемије. "Лексичка синонимија је секундарна појава настала, регуларно и пре свега, у процесу полисемије и једног типа деривације односно у процесу секундарне номинације" (Гортан-Премк 1997: 145). Повезивање лексичке синонимије са лексичком полисемијом нужно је "јер се једино тако може утврдити степен синонимности двију или више ријечи" (Дешић 199: 34).⁴

1.1.1. Најзанимљивији пример из корпуса за анализу лексичке семантике су контактни синоними уз оријентализам меидан:

а. борице (мейдань (: Россіа дакле и Прајзска саме на борицу (мейдану), и видуку остану (1813/229)

б. борба (мейдань): Два члѣна нѣгова едань другоѣ на борбу (мейдань) назову (1814/241)

в. поѣдинакъ (мейдань): да су често до тога долазили, едань другоѣ на поѣдинакъ (мейдань) да позываю (1814/477)

³ Под посрбљавањем се овде подразумева да је уредник НС "могао да посрби једну реч на четири начина: да узме старословенску, или руску, да је дословно преведе са страног језика, то јест, да је калкира, да направи хибридно сложеницу у духу свога језика, и да сам створи нову реч" (Михајловић, 1984: 649).

⁴ Исп. и Згуста 1991: 88, Матијашевић 1982: 116-117, Тафра 1982: 299, Прћић 1997: 97, Шипка 1998: 45.

г. дуель (мейдань); как бы се они Офіціри против позываня на дуель (мейдань) обезбѣдити могли(1815/137)

А. Шкалаић у своме речнику турцизама наводи следећа значења лексеме *мејдан*, *меџдан*: "1. повелик празан простор у граду, поље, трг. 2. марвена пијаца, вашариште. 3. бој, двобој, дуел, 4. фиг.: видјело, јавност, 5. мејдан дијелити, мејдан подијелити, изићи на мејдан" (Шкалаић 1989 : 454). Очито је да се у трећем значењу лексеме *мейдань* код Давидовића и Фрушића јављају синоними - посрбице *борба* и *йоединакь*, као и галицизам *дуель*. Синоним *борище*, међутим, означава простор на коме се борба води, а то значење Шкалаић није поминуо у свом речнику.

1.1.2. Остали оријентализми, из угла контактне синонимије потврђене у НС, моносемични су, али уза себе могу везати различите посрбице које међусобно стоје у односу истозначности (апсолуте синонимије);

а. верть (башча) 10 потврда: вертоградь (башча) 1

Трећа синонимна посрбица, *џрадина* (Михајловић 1982: 47), није потврђена у НС.

б. љствице (мердевине) 6: љснице (мердевине) 1⁵

в. туне (бадава) 1: всуе (бадава) 1

туне (забадава) 3: всуе (забадава) 5

Лексема *залуду*, трећа посрбица уз оријентализме *бадава*, *забадава* (Михајловић 1982: 103), у НС није потврђена.

г. свѣщникь/свѣћникь⁶ (чиракь) 7: свѣтилникь (чиракь) 1

д. Клобукь (шешир) 1: скрлякь (шеширь) 1

ђ. добро полско (спаилукь) 1: государство (спахилукь) 1

е. художество (занать) 1: упражнение (занать) 1

ж. клинаць (ексерь) 5: клинь (ексерь) 1

з. купледѣй (калфа терговачкѣй) 1: служећий дѣлатель (калфа) 1

1.1.3 Најчешће су се, ипак, уз оријентализам уредници одређивали за само једну посрбицу: ядро (тане) 48, двери (капия) 21, прозорь (пенджерь) 20, дворище (авлія) 12, мочало (табакь) 8, степень (басамак=ь) 7, стѣна (дуварь) 6, кабаница (япундже) 5, купѣль (илиджа) 4, улица (сокакь) 4, обкопь (бедемя) 3, котва (ленгерь) 3, плащаница (чаршавь) 3, димникь (оджакь) 2, клясть (сакать) 2, покровоць (йоргань) 2, кладязь (бунарь) 2, вѣно (миразь) 2, ногавице (чакшире) 3, огерлица (яка) 1, юха (чорба) 1, скровь (анбарь) 1, буктиня (машалла) 1, стрѣлаць (нишанджия) 1, ракия (палина) 1⁷, убрूसь (шекирь) 1,

⁵ У Михајловићевом речнику (Михајловић 1982: 178) налазимо потврду да је лексемом *лесница* посрбљен у предвуковском периоду и оријентализам *басамак*. У НС лексема *басамак* посрбљава се доследно (седам потврда) лексемом *степень*.

⁶ Облик *свѣщникь* потврђен је у НС у овом периоду укупно пет пута (три пута 1814. и два пута 1815. године), док је облик *свѣћникь* потврђен укупно двапут - по једном 1814. и 1815. године.

⁷ За специфичну врсту ракије јавља се једна потврда житара (ракиа).

пратилаць (чнаклолизь) 1, месарь (касапинь) 1, сѣница (шаторь) 1, сукно (чоя) 1, завитакъ (чивия) 1, дрвенна обућа (садале) 1, треуголникъ (саджакъ) 1, тужба (дава) 1, сапога (чизма) 1, златарь (кулунджія) 1, укушанинь (кирайджія) 1, душень (бѣла жигерица) 1, ань (гостница) 1, пећь (фуруна) 1, мило (сапуњь) 1.

1.1.4. Уз оријентализме наведене у тачкама 1.1.2. и 1.1.3. уредници као контактне синониме нису увек наводили посрбице, већ и германизме: башча (Bartenhauser) 1, башча (Garten) 1, ракия (Brantjein) 1.⁸

Такође, поменути посрбицама нису посрбљавани само оријентализми:

- а. ядро (тане) 48: ядро (кугла) 1
- б. двери (капѣя) 21: двери (врата) 2
- в. обкопъ (бедемя) 3: обкопъ (шанаць) 1
- г. димникъ (оджакъ) 2: димњикъ (каминь) 2
- д. юха (чорба) 1: юха (Suppe) 1
- ђ. скровъ (анбарь) 1: скровъ (магазинь) 20
- е. буктиня (машалла) 1: буктиня (факла) 1
- ж. стрѣлаць (нишанжія) 1: стрѣлаць (шыцарь) 1

1.1.5. Врло ретко уредници су наводили и синонимски низ посрбица - германизам - оријентализам:

а. лѣствице (мердевине) б: лѣствице за юришь (Sturmleiter, - мердевине) 1

- б. огерлица (яка) 1: огерлица (Kragen яка) 1
- в. плотникъ (дундѣринь), цимерманнь) 1

1.2. На нивоу творбене семантике запажа се да су оријентализми творбено адаптирани и продуктивни:

- а. ситань духань (бурмутъ) 1: бурмутица (табакѣра) 1
- б. гной (дубре и сѣно) 1: гноене (ђубрене) 1
- в. *топъ: топовница (артиллерія) 7, топчійскій (артилерійскій) 1
- г. мѣдь (бакарь) 12: мѣдань (бакарань) 3
- д. разбойникъ (пустаія) 1: разбоиническій (пустаискій) 1
- ђ. Еврей (Чивуть) 4: Еврейскій (Чивутскій) 1
- е. постава (калдерма) 1: поставити (калдермисати) 1
- ж. ковчегъ (сандукъ) 12: ковчежић' (сандучић') 1
- з. верть (башча) 10: вертић (башица) 1

1.2.1. Синонимност суфикса *-сѣво* и *-лук* огледа се у следећим контактним синонимима:

- а. сосѣдь (комшія) 21: сосѣдство (комшилуць) 4

⁸ Уз овај списак ваља навести и оријентализме који нису посрбљени, већ су навођени искључиво уз другу, синонимну, позајмљеницу: сахарь (шећерь), 19, тарифь (такса) 2, љуракъ (шуба) 1, ястукъ (Мадраз) 1, турбина (посула) 1, штрымифа (чарапа) 1, угладѣний тепихъ (серджада) 1, джелать (Ненкер) 1. Због редоследа навођења контактних синонима занимљив је однос элей (зейтинь) 5: зейтинь (элей) 1. Као врсту објашњења, а не као контактни синоним ваља третирати пример турске ножеве (анцаре) 1.

б. земледержаць (спаіа) 1: государство (спахилуць) 1⁹

1.2.2. Архаичну посрбицу, деривирану суфиксом *-ар* (*:-ција*) потврђује однос: чась (сатъ) 1: часарь (саджія) 1.

2. Пуристички однос према оријентализмима, гледано из угла савременог српског језика, дао је различите резултате. Пресудан тренутак за њихово очување представљала је појава Вуковог *Срѣскоѡ рјечника* 1818. године, у коме су готово једну десетину целокупног лексичког фонда, укупно око 2500 лексема, чинили оријентализми. У другом издању Вуковог речника, 1852. године, њих је чак 3500. Па ипак, постојаним су се показале и бројне посрбице, које су истиснуле одређене оријентализме.

Напоредом употреба контактних синонима, посрбица и оријентализама, косила се са законом језичке економије, тако да је језичка пракса многе синониме истиснула из употребе, али процес редуковања редундансе није у свим случајевима ишао истим смером.

2.1. У одређеним примерима посрбица се адаптирала и истиснула оријентализам: буктиня (машалла), разбойникъ (пустія), прозорь (пенджерь), лица (сокакъ), кабаница (япундже), тужба (дава), златарь (кулунджія)...

2.2. Архаична је, међутим, понегде постала посрбица, док су већ одомаћени оријентализми добили практично статус домаћих речи страног порекла: туне (бадава, забадава), всуе (бадава, забадава), художество, упражненіе (занатъ), ракія (палина), мѣдъ (бакаръ), покроваць (иорганъ), сѣница (шаторъ), кладязъ (бунаръ), вѣно (миразъ), завитакъ (чивія), сапога (чизма), душень (бѣла жигерица), мило (сапунъ), плащаница (чаршавъ)...

2.3. У појединим случајевима очувана је напоредом употреба посрбице и оријентализма, али са променом семантике или њене нијансе једног од синонима, или пак са ограничавањем колокације¹⁰ у специјалном језичком или ванјезичком контексту: лѣствице (мердевине), клинь, клинаць (ексеръ), двери (капіа), стрѣлаць (нишанджія), гноене (ћубрене), верть (башча)¹¹, месарь (касапинъ)...

2.4. Оба синонима понекад опстају у савременом српском језику као последица његове дијалекатске и варијантне раслојености: юха (чорба), сосѣдъ (комшіа), сосѣдство (комшилукъ)...

2.5. У неким случајевима оба синонима опстала су архаични јер их је потиснула трећа лексема: борище (мейданъ), поединакъ (мейданъ), часарь (садржия), ногавице (чакшире)...

2.6. Нестајањем појма који означавају, коначно, оба синонима у савременом српском језику могу добити статус историзама: купледѣй, служећій дѣлатель (калфа), треуголникъ (саджакъ)...

⁹ О специфичности семантике посрбице государство у НС - в. прву фусноту.

¹⁰ Нпр.: зоолошки врт: *зоолошка башта.

¹¹ Оријентализам је очуван искључиво у облику *башиѡа*.

3. У закључку се о контактним синонимима (посрбица - оријентализам) може рећи следеће:

а. Контактни синоними (посрбица - оријентализам) морају се сагледати у социолингвистичком оквиру, који подразумева анализу друштвеног контекста, пошиљаоца и примаоца поруке.

б. Појава посрбљавања оријентализама у преддуковском периоду последица је језичког пуризма једног дела српске интелигенције. Контактни синоними у НС представљају, заправо, компромисно решење уредника, које је могло задовољити и противнике и присталице употребе оријентализама у језику новина.

в. Контактна синонимија није у суштини стилистичко питање, јер се не поставља питање избора између могућности, већ се оне нуде као мање-више равноправне. Семантичка анализа се тако показује као једина могућа. Из угла контактне синонимије, оријентализми су готово по правилу моносемични, тј. везују уза себе најчешће само једну синонимну посрбицу, или две посрбице које стоје у међусобном односу истозначности.

г. Оријентализми су у НС творбено адаптирани и продуктивни.

д. Судбина посрбица и оријентализама из синонимских парова потврђених у НС у савременом српском језику била је неједнака: потискивање посрбице; потискивање оријентализма; опстанак оба синонима уз делимично или потпуно мењање значења једног, њихово везивање у колокације или територијалну диференцираност; потискивање оба синонима у домен архаизама, од стране треће лексеме; потискивање оба синонима у домен историзама, губљењем појма који су означавале.

ЛИТЕРАТУРА

Гортан-Премк 1997: Д. Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Београд.

Дешић 1990: М. Дешић, *Из српскохрватске лексике*, Никшић.

Згуста 1991: Л. Згуста, *Приручник лексикографије*, Сарајево.

Јерковић 1972: Ј. Јерковић, *Језик Јакова Игњатовића*, Нови Сад.

Кашић 1968: Ј. Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад.

Кнежевић 1962: А.Кнежевић, *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Meisenheim am Glan.

Костић 1980: Ђ. Костић, *Идеје просветиољетства у "Новинама Сербским" (1813-1822)*, НССуВД 10/1, 279-291.

Куна 1970: Х. Куна, *Језичке карактеристике дјела Досијеја Обрадовића*, Сарајево.

Матијашевић 1982: Ј. Матијашевић, *О синонимији и синонимима*, Лексикографија и лексикологија, зборник реферата, Београд-Нови Сад, 115-130.

Михајловић 1982-1984: В. Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука I-II*, Нови Сад.

Пецо 1987: А. Пецо, *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Београд.

Прћић 1997: Т. Прћић, *Семантика и прагматика речи*, Сремски Карловци - Нови Сад.

Скерлић 1966: Ј. Скерлић, *Историјски преглед српске шћамје*, Београд.

Тафра 1982: Б. Тафра, *Синонимија, Лексикографија и лексикологија*, зборник реферата, Београд-Нови Сад, 297-300.

Шипка 1998: Д. Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*, Нови Сад.

Шкаљић 1989: А. Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево.

Aleksandar Milanović

CONTACT SYNONYMS (OF SERBIAN - ORIENTAL ORIGIN) IN
LANGUAGE OF VIENNA'S "NOVINE SERBSKE"

S u m m a r y

Functioning of contact synonyms (of Serbian - oriental origin) in the first three yearly files, of Vienna's newspapers "Novine Serbske" from 1813 to 1815, in time when their editors were D. Davidović and D. Frušić was analyzed in this paper. The problem was observed in social linguistic frame (social context, sender and receiver of the message). Contact synonyms were analyzed from the standpoint of lexical and formation semantics, and their destiny in the contemporary Serbian language is also followed up.